

МА Александар Пушкаш, историчар

Београд, Република Србија
aleksandarpuskas47@gmail.com

УДК 323.172:070.488(497.1)“1984/1986”

оригиналан научни рад
примљено: 30. октобар 2020.
одобрено: 12. новембар 2020.

Књижевне новине о југословенском заједништву и федерализму (1984–1986): отварање питања државног концепта

АПСТРАКТУМ: У чланку ће бити речи о контексту, критикама и иницијативама за реформе југословенског заједништва и федерализма и о писању Књижевних новина о идентичним темама. Главни део рада представљаће приказ отварања питања државног концепта, односно какав је био општи дискурс сарадника часописа почетком осамдесетих година 20. века, а какав је био након промене редакције и обнове рада часописа у периоду од 1984. до 1986. године, када су се у дискусију укључили они који су били у некој врсти сукоба са владајућим поретком, један историчар и неколико научника и (бивших) професора филозофије из Београда и Загреба.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *федерација, заједништво, Југословени.*

„Контрареволуционарна” побуна на Косову 1981. и иселјавање народа, тада већ константна економска криза праћена дезинтеграцијом економије, а по правилу и даље зазором политичког врха од „унитаризма”,¹ процеси су које досадашња историографија истиче као најдоминантније чињенице о томе да је Југославија осамдесетих година 20. века била у кризи. Начин одлучивања у Савезу комуниста Југославије (СКЈ) и политички систем према ставовима Устава СФРЈ из 1974. године, чија је једна од главних карактеристика био „консензус”, односно сагласност републичких и покрајинских делегата у властима, онемогућавали су битније промене у федерацији. Уз велику зависност од републичких власти, битна карактеристика судских и извршних власти на нивоу федерације био је и републички паритет, укључујући и оба већа Скуп-

1 Према тумачењу државног врха, односно СКЈ, термин унитаризам често је поистовећиван са терминима „великосрпски хегемонизам” и централизам или их је имплицирао.

штине СФРЈ: Савезно веће и Веће република и покрајина, без обзира на величину и број становника република и покрајина.² Уставом СФРЈ из 1974. године више није постојало веће које својим називом представља „рад” у федерацији.³ Постојећа институционална ограничења, одсуство ауторитета попут Јосипа Броза Тита и Едварда Кардеља и онемогућавање сличног ауторитета, укључујући и постепен раст подела унутар политичког врха, спречавали су у пракси готово у потпуности неке значајније промене и новине у суочавању са кризом.⁴ Узевши у обзир специфичности националног питања, укључујући и то да је пред попис становништва 1971. две године вођена полемика да ли се неко уопште може изјаснити као „Југословен” са било каквим значењем,⁵ запажена новина тога времена била је да се на попису становништва СФРЈ 1981. године до тада рекордни број грађана тако изјаснио, 1.219.045 (5,4%), што је око четири пута више у односу на било који попис пре тога.⁶

Врх СКЈ прихватао је постојање кризе, а у доста наврата разматрао је евентуалне промене и позивао на одређене дискусије. Један од првих резултата тога био је Крајгеров Дугорочни програм економске стабилизације (ДПЕС),⁷ усвојен као званичан програм XII конгреса СКЈ 1982. године. Међутим, у ДПЕС-у нису подразумеване никакве промене система, већ је истакнуто да су главни проблеми узроковани непотпуном и недовољном применом системских закона. Програм није довео до очекиваних резултата. Раде Кончар, члан Председништва Градског комитета Београда, поднео је амандман на статут СКЈ на XII Конгресу 1982. године, који је требало да повећа хоризонталне везе унутар СКЈ, односно интеграцију чланства, пре свега радника.

- 2 Савезно веће било је сачињено од по 30 делегата самоуправних организација и заједница и друштвенополитичких организација из сваке републике и по 20 из покрајина, док је Веће република и покрајина било сачињено од по 12 делегата из скупштине сваке републике и по осам из покрајина.
- 3 Уставним законом ФНРЈ, 1953. године уведено је Веће произвођача, које су бирали произвођачи сразмерно учешћу привредних области у укупном друштвеном производу. Уставом СФРЈ из 1963. године, уведена су, између осталих, и Привредно, Здравствено-социјално и Културно-просветно веће, која су сачињавали представници из радних организација.
- 4 Душан Биландžић, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 230, 675, 676; Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974–1990)*, Zagreb 2003, 75, 206, 213, 227, 262, 276, 300; Branko Petranović i Momilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost 2: tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1987, 353, 437, 459, 527; Zdravko Tomac, „Jugoslavenski federalizam”, u: *Politička misao*, vol. XXIII, br. 3 (1986), 8–9.
- 5 Слободан Селинић, „Национално питање у попису становништва Југославије 1971”, у: *Токови историје*, год. XXXIV, бр. 1 (2016), 65, 91.
- 6 Dragutin Grupković, *Statistički godišnjak Jugoslavije (1985)*, Beograd 1985, 449.
- 7 Програм је назван по Сергеју Крајгеру, члану Председништва СФРЈ и главном координатору дебате.

Сматрао је да треба да буде одбачена „доминантна идеја у седамдесетима”, коју је описао као политику: „нека се све најприје дезинтегрише да бисмо се могли интегрисати на бољи начин”, као и да је она довела само до дезинтеграције. Према мишљењу Р. Кончара, било је потребно више „јединства” и „хоризонтална” повезаност чланова наспрам искључиво вертикалне.⁸ Статутарна комисија СКЈ одбацила је предлог Р. Кончара. Најдан Пашић, председник Уставног суда Србије, послао је писмо Централном комитету (ЦК) СКЈ још у новембру 1980, у којем је предложио да буду расправљена питања политичког система, а 1982. године као члан ЦК предложио је формирање комисије која би расправљала о разлозима и даље снажне контроле економског система од стране политичке елите, променама у изборном систему које би повећавале одговорност политичара, неконтролисаном порасту бирократског апарата у земљи и питању демократизације, тј. проблемима везаним за „претерану употребу државне правосудне моћи у свим подручјима”. Савезна комисија за политички систем, којом је руководио Јосип Врховец, формирана је 1983. године и позвала је на „отворену и демократску расправу” о проблемима политичког система. У историографији је истакнуто да је Јован Мирић, загребачки професор марксизма, упутио најзначајнији и свакако најзапаженији допринос у серији чланака у *Борби*, под насловом *Систем и криза*, октобра 1984. године. Ј. Мирић истакао је да је Устав СФРЈ из 1974. године у супротности са основама југословенског федерализма, тиме што су покрајине постале конститутивни елемент, што није био случај са његовим темељем – одлукама II заседања АВНОЈ-а, јер у њима нису поменути ни покрајине ни народности. За принцип консензуса за све политичке одлуке сматрао је да је омогућио блокаду од стране мањине. Између осталог, навео је да грађани и радници нису заступљени у савезним институцијама директно, него као становници и тада формално држављани својих република и покрајина, и да је у пракси Југославија пала у систем у којем партикуларизам има приоритет над грађанском једнакошћу и државном целином. Као главни узрок национализма истакао је систем националних економија.⁹ Грађани који су се на попису 1981. године изјаснили као Југословени, према мишљењу Ј. Мирића, „нису били никакви заведени или збуњени људи”, али је ипак спомињање југословенства третирано као обнова унитаризма, док се Југославија налазила практично на рубу пропасти. Поједини лидери СКЈ из готово свих република

8 Р. Кончар је под вертикалном повезаношћу чланова СКЈ сматрао систем општина–република–федерација.

9 Термин чији су главни заступници били Е. Кардељ и Владимир Бакарић. О јачању република у економском систему види: Данијел Кежић, „Политичке последице економских реформи 60-их година у СФРЈ. Од дезинтеграције економског система до конфедерализације Југославије (1961–1971)”, у: *Токови историје*, год. XXX, бр. 2 (2017).

упутили су подршку Мирићевој анализи,¹⁰ али она није довела до промена и практично је игнорисана.¹¹

У историографији је истакнуто да је током осамдесетих година 20. века у Београду и Љубљани био најзапаженији и готово константан „успон” критичких интелектуалаца, чије је активности врх СКЈ разликовао од критике из својих редова. Београдске *Књижевне новине* и љубљанска *Нова ревија* истицане су, најчешће од 1982. године, као листови у којима су могли бити објављени контроверзни чланци и вођене полемике чији је садржај била критика власти. За један од најзапаженијих догађаја унутар СКЈ поводом односа према критичкој интелигенцији истакнуто је то што је 1984. године практично игнорисана *Бела књига*,¹² док су већ тада поједини чланови СКЈ сматрали да суђења и напади на критичку интелигенцију производе више штете него користи по систем. Без увида у прецизно значење појмова, у историографији, али свакако и према реторици СКЈ, иницијативе критичке интелигенције у већини случајева карактерисане су као опозиционе активности.¹³

Почетком 1982. године, Едуард Иле, директор Завода за проучавање културног развика Србије, упутио је *Књижевним новинама* чланак, у којем је оценио како је различито тумачено заједништво, да су биле присутне стагнације заједничких активности на нивоу целе Југославије, на које су утицали и неки политички и државни чиниоци, и да су затварања у култури друштвенополитичких заједница, према његовом мишљењу, била знак слабости.¹⁴ У истом броју *Књижевних новина* огласио се и Васо Милинчевић, професор Филолошког факултета у Београду, истакавши да у култури може и треба да буде више сарадње, док „територијално-административни принцип занемарује јединство и заједништво или их схвата на неки посебан, рекао

10 Д. Јовић у *н. д.*, истакао је као примере Александра Гличкова, Хамдију Поздерца, Перу Цара и Митју Рибичића.

11 D. Jović, *n. d.*, 243–145, 299, 309–312.

12 Центар ЦК СК Хрватске за информисање и пропаганду СКЈ је 21. 3. 1984. године саставио документ под називом „О неким идејним и политичким тенденцијама у умјетничком стваралаштву, књижевној, казалишној и филмској критици, те о јавним иступима једног броја културних стваралаца у којима су садрживе политички неприхватљиве поруке”, познатији као *Бела књига*, који је назначио преко 100 књижевних дела и изјава у домаћим медијима које је видео као проблематичне. Већина наведеног била је са територије Србије, уз неколико десетина из Словеније (Коста Николић, Срђан Цветковић и Ђоко Трипковић, *прир.*, *Бела књига – 1984: Обрачун са „културном контрареволуцијом” у СФРЈ*, Београд 2007, 18).

13 Jasna Dragović-Soso, *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004, 35, 95, 124, 128, 131; D. Jović, *n. d.*, 308, 329, 338, 342; D. Bilandžić, *n. d.*, 676.

14 Едуард Иле, „Сарадња је услов прогресивног развоја”, *Књижевне новине*, бр. 639, 7. 1. 1982.

бих федералистичко-сепаратистички начин који је дошао до изражаја у *Енциклопедији Југославије*”,¹⁵ у њеном другом издању.¹⁶ Редакција *Књижевних новина* је 1982. године истакла потребу да спроведе анкету „Културни смисао југославенства данас”, претпоставивши југословенство „заједништву”, јер према њеном ставу југословенство „упућује на историјски и идејни контекст дубљег значаја од термина који има актуелну политичку и комуникативну важност”. Упутила је позив на преко сто адреса широм Југославије: уредницима културних рубрика у листовима, на радију и телевизији, главним уредницима републичких и покрајинских редакција *Енциклопедије Југославије*, уредницима у Југословенском лексикографском заводу, књижевним листовима, часописима и издавачким кућама. На ову анкету одавало се свега шеснаест позваних, од којих ниједан није био из Словеније или са Косова.¹⁷

Закључак редакције био је да се слаже са примедбом Предрага Матвејевића да већи део одговора који су дати „изгледају конвенционални и познати. То је само по себи карактеристично: и за стање југославенства данас и – још више – за говор о југославенству”, као и да је „карактеристично за све одговоре да су почињали критиком постојећег стања међунационалних односа и међурепубличких односа у култури. Сматрамо да је тако отворена могућност за критику својеврсног провинцијализма који је захватио готово све облике нашег културног живота и почео да одређује извесне културне вредности”. Због наведене анкете, редакција је чак добила и примедбе Горана Бабића, једног од оних који се одазвао на исту, „да је прављење одговора на

15 Васо Милинчевић, „Култура подразумева духовну отвореност”, *Књижевне новине*, бр. 639, 7. 1. 1982.

16 На иницијативу Мирослава Крлеже, Југословенски лексикографски завод започео је 1975. године рад на другом издању *Енциклопедије Југославије*. Састављена је редакција „из свих република и покрајина”, уз политичку подршку савезног врха и републичких врхова. Постојале су централна редакција, на челу са Велимиром Висковићем, и посебне тематске редакције, у оквиру којих су постојале и посебне редакције за републике и покрајине. Утврђено је да ће *Југославика* бити штампана у шест паралелних издања на језицима и писмима народа и народности Југославије: хрватскосрпском (латиница), српскохрватском (ћирилица), словеначком, македонском, албанском и мађарском. Материјална средства решена су закључивањем „друштвеног уговора” скупштине СФРЈ, републичких и покрајинских скупштина и Југославенског лексикографског завода, који је потписан 1980. године. Израду су карактерисали константни проблеми, од којих су неки и добијали простор у јавности, приликом чега су се мешали и политички врхови. У једном тренутку, због проблема који су настали, инсистирало се на томе да се са радом, изузев на званичној конференцији, не излази у јавност. Прва књига издата је 1980, друга 1982. године (Коста Николић, „Југославика – Прошлост и садашњост 1981–1989”, у: *Историја 20. века*, год. XXI, бр. 2 (2003), 179–181).

17 О сарадницима и детаљнијем садржају одговора на анкету види у: Александар Пушкаш, „Сарадници *Књижевних новина* о југословенству 1982. године. Прилог истраживању.”, у: *Ksio*, год. I, бр. 1 (2018), 114–131.

наше анкетно питање 'више него апсурдан посао'. Бабић нас опомиње да 'куцамо на отворена врата', односно да постављамо питање на које је одговор до данас већ више пута дат".¹⁸

Да је и тада било тумачења која су оштрије говорила о наведеној теми, говори чланак који је упутио Е. Иле, који је напоменуо да према неким „бити данас Југословен не значи само бити национално неопредељен већ и горе од тога. Видели смо то из недавних стручних тумачења професора из Загребa", али је према његовом мишљењу, без обзира на то, требало градити „истинско југословенство". Судаћи на основу контекста, овај део његовог текста био је осврт на став Душана Биланџића, који је у слично време истакао да „није сасвим нормална друштвена појава" то што су се грађани на попису становништва 1981. године у толиком броју изјаснили као Југословени. Е. Иле осврнуо се у свом чланку и на међуратно југословенство, што је према његовом мишљењу било време „кад је стање у култури између осталог карактерисало издавање заједничких часописа у којима су без устезања сарађивала најнапреднија уметничка и културна имена тога времена", али и да је „јасно да се југословенство у култури не може тражити негирањем култура народа и народности". За сва наведена тумачења нису биле упућене осуде врха СКЈ.¹⁹

Због случаја са *Источницама*,²⁰ издавачки савет *Књижевних новина* поднео је оставку средином 1983. године и тиме спречио излагање часописа. Милутин Петровић, тадашњи главни уредник (1982–1983), био је позван на одговорност, а затим је поднео оставку. Миодраг Перишић изабран је на место главног уредника *Књижевних новина* и у првом броју после годину и три месеца паузе у чланку „Уз овај број" наговестио је новине у раду часописа, истакавши да су „знаци кризе готово у свим сегментима друштва уочљиви", да је један од задатака листа да понуди решења за проблеме који потресају читаво југословенско друштво, као „задатак читавог друштва", и да би требало да „почнемо да се спремамо на разговор – паметан, отворен, аргументован и демократски".²¹ У истом броју, поводом питања Југословена и заједнице огласио се Милорад Вучелић, члан тек новооформљене редакције, који је започео са критиком тадашњег стања и директно ословио особе које су имале највише функције у друштвенополитичким организацијама Југославије. Полемички је истакао: „Судаћи по изјавама наших културно-политичких величина, ниједном народу у Југославији није добро" и „да су проблеми већ значајни да би могли бити олако игнорисани". Осврнуо се даље на излагање

18 А. Пушкаш, *н. д.*, 129–130.

19 *Исто*, 128; Milorad Vučelić, *Osumnjičeno društvo*, Beograd 1987, 125.

20 Збирка песама коју је објавио Љубомир Симовић 1983. године.

21 Миодраг Перишић, „Уз овај број", *Књижевне новине*, бр. 674/5, 15. 10. 1984.

Јосипа Видмара,²² који је на округлом столу „Родољубље данас” саопштио: „Зато ми не пристајемо да уђемо у неку ’југословенску унификацију’ (то неће Хрвати, а ни Македонци...) Ако то учинимо искористиће то у Италији и Аустрији па ће рећи – кад сте се тамо предали морате и овде... Ми смо за патриотизам, али наш патриотизам тражи од државе да га и она заслужи, а не да га априори изражавамо. Разумите нас. Као најтрагичнији народ у Европи желимо право да ојачамо своју егзистенцију. Када то у реалности доживимо, онда ћемо рећи: ова Југославија заиста јесте наша држава. Уверавам вас да такав наш ’национализам’ никада неће нашкодити Југославији (’Политика’ 18. 9. 1984).” М. Вучелић је поставио неколико питања и изнео неколико својих ставова: „Ко је то носилац ’југословенске унификације’? Да ли је то милион и по људи, грађана СФРЈ који су се у последњем попису изјаснили као Југословени? Да ли се тај слободан начин изјашњавања третира као притисак у циљу ’југословенске унификације’? Треба ли можда због националне осетљивости и сензитивности (у овом случају Видмарове) оспорити основно грађанско легитимно и легално право и људску потребу онима који се осећају као Југословени и уз то говоре различитим језиком? Треба ли због осећања било чије националне угрожености оспоравати елементарна људска права појединца? И каквог је то онда кова та национална осетљивост, национално право и ’национализам’? Има ли доброг и лошег национализма или ’национализма’? Уосталом, хоће ли ова врста сталне фаворизације националног и та страсна брига за национално и ’националистичко’ да каже да је неке испољавање националног у Југославији угрожено? И хоће ли да каже, ако је о некој угрожености ипак реч, да ти који угрожавају нису пре свега националне државе и бирократије?”. Уз све то, М. Вучелић додао је питања: „Ако није реч о Југословенима, или ако није реч само о њима, о коме је онда још реч? Видмар каже да ’југословенску унификацију’ неће, поред Словенаца, ни Хрвати ни Македонци... Азем Власи²³ је томе додао и Албанце... Који народ је онда носилац ’југословенске унификације’? Ко је адресат ових порука? Да ли неко од наших народа, нека страна сила, нека савезна администрација, ЈНА, нека нова самозвана Коминтерна, тајна или јавна организација, заверенички кружок? Које треба предати ову или овакву поруку и ко, одакле и где треба да је неком пренесе? Треба ли можда прећутно да се неко и сам препозна у њој и

22 Јосип Видмар, некадашњи председник Словеначке академије наука и уметности (1952–1976), посланик у Републичкој и Савезној скупштини, члан Главног одбора ССРН Југославије и Словеније („Vidmar, Josip”, у: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64522>) (приступљено 1. 10. 2020).

23 Азем Власи био је тада члан ЦК СКЈ и Председништва Покрајинског комитета Косова („Vlasi, Azem”, у: *Ko je ko u Srbiji '95: biografski leksikon: intelektualna, umetnička, politička, finansijska, vojna, sportska elita Srbije*, Beograd 1995, 630).

брзо се у тишини, сагледавши своју грешку, поправи?" Он је навео да је код Ј. Видмара „реч искључиво о размени еквивалената. Реч је само о браку из рачуна који сходно томе и траје док се цела та ствар исплати. Љубав с условом, прецизним захтевом и отвореним отказним роком. Овакав став логично происходи из схватања Југославије искључиво као државе. У најбољем случају, а то се све чешће може чути, Југославија је само 'државна творевина, која има у сувременом свијету и геополитичком положају своје итекако оправдане функције'. Ником изгледа не пада на памет да Југославија може бити и заједничка могућност за успостављање и продубљивање социјалистичке револуције и да је, или може постати, 'нови тип друштвене заједнице'". М. Вучелић је чланак завршио закључком како су његови претходни редови исписани „с дубоким уверењем да је Југославија ипак нешто много више од обичне државне творевине" и да „нема толеранције према било каквом национализму или 'национализму'", што је очигледно упућено Ј. Видмару.²⁴

На седници Председништва СКЈ јануара 1985. приложен је материјал под насловом: „Остваривање уставне концепције југословенске федерације", с обзиром на то да „СК од 1974. године до данас није целовитије анализирао односе у федерацији". У том документу је истакнуто да постоји озбиљно нарушавање јединственог тржишта. Поводом рада Већа република и покрајина, напоменуто је да су присутне „озбиљне тешкоће у процесу договарања и споразумевања република и покрајина. У одлучивању о заједничким интересима у Већу република и покрајина, још нису довољно приступни интереси радника у удруженом раду република и покрајина, па се цео систем своо на усклађивање ставова уских кругова". За Савезно веће, као кључна слабост, забележена је „неповезаност делегата овог већа са његовом делегатском базом, па су зато делегати овог већа деловали више као представници република и покрајина, а мало као делегати удруженог рада, месних заједница и друштвено-политичких организација република и покрајина које су их делегирале". Врх СКЈ, и поред свих слабости које је наводио, као проблем је сматрао то што се Устав није остваривао и да су промене тада биле могуће једино „ако су опредељене у Уставу". Могућност увођења поновних изборних округа за Савезно веће,²⁵ у том документу је сматрана превазиђеном. У врху СКЈ и даље је искључивана свака могућност „мајоризације" у федералним институцијама,²⁶ док је као могућност побољшања функционисања наведе-

24 Милорад Вучелић, „Родољубљем против државе", *Књижевне новине*, бр. 674/675, 15. 10. 1984.

25 Према Уставу ФНРЈ из 1946, Уставном закону ФНРЈ из 1953. и Уставу СФРЈ из 1963. године, Савезно веће сачињавали су и посланици који су бирани на одређен број становника, односно по срезовима и градовима и касније општинама (В. Petranović i М. Zečević, *n. d.*, 239, 353, 392)

26 Архив Југославије (АЈ), Фонд 507, Savez Komunista Jugoslavije (СКЈ), Материјали за 107.

них институција истицана идеја да буде повећан „број делегата у Савезном већу из удруженог рада на две трећине”,²⁷ а у Већу република и покрајина повећан број републичких делегата из Већа удруженог рада.²⁸

Да очигледно другачији токови критике у *Књижевним новинама* према тадашњем стању нису заустављени, сведочи и чињеница да су објављени ставови Веселина Ђуретића о заједништву. Реч је о историчару који је у то време био запослен при Балканолошком институту САНУ. Приликом интервјуа који је објављен марта месеца 1985. године, В. Ђуретић је истакао да прима озбиљно када „заоштравају односе Срба и Хрвата, међу народима који имају исте или испреплетане коријене”, и да је „великосрпска хегемонија” мит који је свеprisутан „и у страни и у нашој публицистици”, којим су се напајали страни аутори у публицистици, левичарским трибинама и историографској обради. Сматрао је и да је мит о „хегемонији” код неких аутора на истоку „родило појам угњетени народи”: „Прво су то били Хрвати, па Словенци, па Македонци и на крају Црногорци”. За таква тумачења, као главне посреднике истакао је жуто-црну монархију,²⁹ „нашинскотуђинску емиграцију”, Коминтерну, која је према мишљењу В. Ђуретића то претворила у доктрину која је „ушла у политичке токове наших националних покрета – као провокативна чињеница, и изазвала кржаве посљедице”. Према његовом мишљењу, појам „великосрпство” је ушао у „свјетске политичке пројекте који су кројили нашу судбину”. Напоменуо је да „тип федерализације који окамењава све што је наслеђено и што се супротставља заједничкој основи и сваком облику превазилажења старих противурјечности – окреће један народ против другог” и да корен регионалног подвајања увек „почиње од вођства, а онда се снагом јавних медија односи на обичне људе”. За кључ друштвене хармоније, сматрао је да у „прелазном периоду, ка неком вишем облику заједништва морају постојати стубови обједињавања који усклађују или релативизију наслеђене разлике”. Као услове сваког заједништва сматрао је „право народа на духовно јединство, сваког појединачно и свих заједно” и да је тада било потребно да „прихватимо западно-европски пут, пут одређене апсолутизације, заједничких и етничких, и културноисторијских и вјерских основа”, „истицање заједничког испред специфичности” и заједништво „на објективним чиниоцима, осећањима такозваних обичних људи”, јер ће тако „снага заједништва одолети свим искушењима”.³⁰ В. Ђуретићу је управо 1985. године

sednicu Predsedništva CK SKJ, održanu 22. 1. 1985: *Ostvarivanje ustavne koncepcije jugoslovenske federacije*: 1–2, 21–23, 29, 60.

27 На нивоу република постојало је и Веће удруженог рада.

28 АЈ, 507-Материјали за 138. сед. Председништва СК СЈ, 24. 9. 1985: *Predlog stavova CK SKJ o ostvarivanju Ustavne koncepcije jugoslovenske federacije*, 31.

29 Очигледно је да је мислио на Аустроугарску.

30 Драган Танасић, „Зашто се историја понавља?”, *Књижевне новине*, бр. 683, 1. 3. 1985.

објављена двотомна књига *Савезници и југословенска ратна драма*. У тој књизи довео је у питање чак и смисао темеља југословенског федерализма, који је усвојен на заседањима АВНОЈ-а, речима: „Да ли федерализација која значи издвојену националну афирмацију у апсолутном облику води супротстављању националног савезном? Да ли федерализација етнопсихолошких и регионалистичких тенденција у оквиру истог културно-историјског круга води разбијању ове велике историјске тековине?“, повезавши и критеријуме федерализације са формираним разликама под „туђинским утицајима”.³¹ Врх СКЈ посматрао је ставове В. Ђуретића у склопу расправе о опозиционом деловању и као „напад на револуцију”. Такав однос био је највише присутан због помена „два антифашистичка покрета” и утицаја Коминтерне на партију, чиме је, према мишљењу врха СКЈ, утицано на заговарање теза за стварање „треће или четврте Југославије”.³² Уследиле су преобладајуће политичке реакције, али и расправе на нивоу научног.³³ В. Ђуретић је због такве ситуације искључен из СКЈ.³⁴

31 Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama 2: prestrojavanja u znaku kompromisa*, Beograd 1985, 64.

32 AJ, 507-Materijali za 146 (zajedničku) sed. Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ, 12. 11. 1985: *Stenografske beleške: Izlaganje Miljana Radovića, 23, 27; Informacija o aktuelnim idejno-političkim kretanjima u javnom informisanju u svetlu sprovođenja zaključaka 6. Sednice CK SKJ*, 24.

33 Поједини истакнути историчари учествовали су у расправи о књизи В. Ђуретића *Савезници и југословенска ратна драма*, нарочито поводом његових ставова о карактеристикама четничког покрета. Бранко Петрановић нагласио је „фаму о антифашизму четника” и да је постојала само револуција и контрареволуција, а не грађански рат. Венцеслав Глишић истакао је да приступ В. Ђуретића није марксистички, да нема историјског материјализма и да четници не могу бити третирано као „заступници српског националног интереса”. В. Ђуретић је у полемици са њима истакао да се његовој књизи није пришло као „мисаоном комплексу који садржи разне димензије”, а у првом плану је светска политичка сцена. У полемици са Б. Петрановићем је истакао да појам „великосрпска хегемонија” не може бити примењен у ратним условима. Љубо Бобан је сматрао да четнички покрет може бити оцењен „у најбољем случају” као нефашистички покрет, али не и као антифашистички, и да је В. Ђуретић југословенску ратну драму и велику револуцију свео на српску ратну драму (Коста Николић, *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији, 1961–1991: главни токови*, Београд 2003, 227, 235–240; Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 1*, Zagreb 1987, 406). Ђорђе Станковић истакао је да је студија В. Ђуретића „прворазредна научна провокација”, и „да ће користи имати и наука и читалачка јавност и Ђуретић”, ако се мирно, разложно и слободно размишља о научној вредности. Он није негирао антифашизам четника 1941, али јесте оправданост њихове стратегије потом до 1945. године. Истакао је и да В. Ђуретић са правом отвара питање „великосрпске хегемоније” и симетрије, али и да Ђуретић недовољном прецизношћу ствара нови мит и да је предимензионирао улогу спољног фактора (Ђорђе Станковић, *Iskušenja jugoslovenske istoriografije*, Beograd 1988, 170–179).

34 К. Николић, *Прошлост без историје*, 238.

Децембра месеца 1985. године, на позив уредника, своје ставове у *Књижевним новинама* изнео је и Милан Кангрга, доктор филозофије и један од најистакнутијих сарадника некадашњег *Праксиса*.³⁵ Приликом интервјуа М. Вучелићу, сматрао је тада да ако остане „статус кво”, онда се „данас налазимо у току реализације свих битних концепата Маспока, али тако да је то до краја консеквентно проведено на опћејугословенском плану: од успостављања националних економија, до националних жељезница, пошта, просвјете, културе, духа, плотова и зидова, те и иних преграда, граница и ограничења, тј. провинцијалне затворености и ограничености свих могућих врста и застрашујућих размјера. Бирокрацији је чини се успјео њезин најважнији маневар садашњег хисторијског тренутка за продужавање њене власти, само с другим паролама.” М. Кангрга истакао је и да су „’тековине’ национализма уграђене у политички систем и Устав који онда повратно постају бастион иза којег се скривају сви браниоци постојећег ’социјалистичког’ стања”. Сматрао је да језик у међунационалним односима и истицање архаизама, што укључује и борбу „за свој језик”, воде у провинцијализам. Према мишљењу М. Кангрге, истицање разлика значило је ускраћивање „јединства” које је настало „да бисмо се обогатили плодотворним заједништвом и узajамним обогативањем”, а подсетио је на своју некадашњу тврдњу да „нема радничке класе Југославије” и имплицирао је да је Савез комуниста још 1971. године тежио ка разбијању радничке класе на „осам радничких класа”,³⁶ што је очигледно била алузија на број република и покрајина, односно њихову важност наспрам јединства.

И наредне године, некадашњи сарадници *Праксиса* добијали су могућност да у *Књижевним новинама* буду објављени њихови ставови о федерализму. Михајло Марковић, доктор филозофије и један од истакнутијих припадника „анархолиберала” и опозиције,³⁷ истакао је тада да постојећи систем

35 Часопис *Праксис* покренут је 1964. године у Загребу. Привукао је пажњу међународне академске јавности, нарочито левичарских кругова на универзитетима због могућности критике у једној социјалистичкој земљи. Често је критиковао национализам, капитализам и класне разлике у друштву, али са позиција марксизма. СКЈ га је сматрао за део опозиције. Сарадници часописа били су и поједини београдски интелектуалци (Драгољуб Мићуновић, *Живот у невремену: у ружи ветрова 1930–1990*, Београд 2013, 140; Војидар Јакшић, *Praxis – mišljenje kao diverzija*, Београд 2012, 174).

36 Милорад Вучелић, „Млади нису националисти, незапослени су!”, *Књижевне новине*, бр. 700–701, 15. 12. 1985.

37 Још од шездесетих година 20. века истицао је бесмисленост „интеграције” неке државе самоуправљањем – чак и оним најидеалнијим у којем је држава одумрла, за шта су га тадашњи теоретичари блиски СКЈ, поред постојећих епитета, означили и као „централисту”, „унитаристу” и противника самоуправљања (Dragan Marković i Savo Kržavac, *Liberalizam od Đilasa do danas; pokušaj likvidacije Saveza komunista Jugoslavije i „Nova levica”*, Београд 1978, 306–308).

„није федерација и да представља лабаву конфедерацију, која чак нема ни заједничко тржиште”. Сматрао је да функционери република нису довољно сагледавали интерес целине и да би принцип самоуправности требало да буде афирмисан до федерације. Према његовом мишљењу, „Веће удруженог рада би морало бити саставни део Савезне скупштине” и требало је афирмисати „принцип бирања представника свих грађана Југославије” непосредним гласањем. Није сматрао нужним плурализам партија. Истакао је тада да није касно, али да се „полако губи корак”.³⁸ Љубомир Тадић, исте професије и веома блиских размишљања, сматрао је да је „југословенски социјализам учинио битан уступак национализму”, тиме што је самоуправљање „примордијални значај” дало националним (републичко-покрајинским) односима, док је „у сфери производње материјалних и духовних добара добило акценорну улогу”. Сматрао је да су паролу „братство и јединство”, према његовом мишљењу „последњу одбрану партизанског југословенства”, неки идеолози почели да замењују „заједништвом”, а неретко да је сматрају и „унитаризмом”. „Опасност од унитаризма”, према мишљењу Љ. Тадића, није била никада доказана, а за политичке и културне везе сматрао је да су биле покидане и да се због постојећих токова „милион и двеста хиљада Југословена осећа као мањина”. Сличним речима је истакао да је демонтирана федерација, да је Југославија тренутно конфедерација, да је такав систем „генератор кризе”, као и то да је термин „великосрпски хегемонизам” наслеђе Коминтерне и Аустроугарске.³⁹

И нешто млађи сарадници *Књижевних новина* говорили су о федерализму. Зоран Ђинђић сматрао је да тренутни Устав „има већу реторску, него фактичку тежину”. Према његовом мишљењу, смисао федерализма био је уопштено да „елементе неке политичке заједнице који поседују висок степен стабилних различитости (било да су етничке, локалне или обичајно-традиционалне) доведе у јединство; да их интегрише на једном нивоу конкретности”, а за југословенски федерализам је сматрао да није налазио стабилне облике повезивања. За југословенско друштво у целини гледано, истакао је у свом чланку да чак ни тржиште, као „бездушна интеграција продорнија од сваког морала и сваког заједништва”, тешко да ће бити снажно да пробије „пролазе у зидовима који су подигнути на границама наших 'провинција'” и да је апсурдно „инструментализовање идеје федерализма у дезинтеграцији, док и процеси рефеудализма носе име федерализма”. Сликвито се изразио да је „Југославија као свећа која гори са оба краја”.⁴⁰ М. Перишић имао је мишље-

38 Александар Бошковић, „Судбина 'Praxisa' уопште није трагична”, *Књижевне новине*, бр. 702, 15. 1. 1986.

39 Милорад Вучелић, „Националне страсти као замена за демократију”, *Књижевне новине*, бр. 709, 1. 5. 1986.

40 Зоран Ђинђић, „Југославија је свећа која гори са оба краја”, *Књижевне новине*, бр. 709, 1. 5. 1986.

ње које је очигледно тада било блиско сарадницима *Књижевних новина*. Он је у свом тексту „Разуларени језик” истакао да је термин „заједништво”, од када је стекао легалитет у официјелном политичком говору, почео да брише сва значења из придева „југословенски” и да је тај придев био замењен неодређеним еуфемизмима попут „савезна делегација”, „савезни закон” и „наша репрезентација”.⁴¹ М. Вучелић је био нешто касније и конкретнији, па је за постојећи систем истакао да „фактички води дезинтеграцији територије”.⁴²

У врху СКЈ поводом полемика о књизи В. Ђуретића сматрали су да „треба да се супротставимо онима који хоће да створимо ’трећу Југославију’” и да је В. Ђуретић „учинио један корак даље у легализирању платформе која се усмерила на рехабилитацију прве Југославије и на покушаје да се ствара трећа Југославија”. Према мишљењу неких чланова Председништва СКЈ, није био проблем ни у „једној стравичној књизи”, колико у идејама и залагањима која је проузроковала. Врх СКЈ посматрао је *Књижевне новине* као део „уједињене” опозиције и часопис који уступа простор проблематичним ауторима и њиховим идејним садржајима.⁴³ О даљим ставовима врха СКЈ о критикама институција система у то време, најадекватније су говориле речи Ивана Стамболића, председника СК Србије до те године и председника Србије од те године. Он је априла 1986. истакао: „Тако, на пример, упрошћена су мишљења да се само увођењем Већа удруженог рада у Савезну скупштину, или само делегирањем већег броја радника у постојећа већа, може постићи виши степен самоуправности у федерацији. У федерацији ћемо имати онолико способности и самоуправности колико их има у републикама и покрајинама. Отуда, главна је сметња развоју самоуправних односа на нивоу федерације јак полицентрични, односно републичко-покрајински етатизам. Ко у овоме не види најнепосреднију везу са међунационалним односима, тај не разуме или пренебрегава суштину нашег федеративног уређења”.⁴⁴ Најкрупнији наговештаји промена тада били су истакнути поводом косовског питања, али руководство Србије морало се постепено упућивати у такве иницијативе, па је тек јуна 1986. године у резолуцији XIII Конгреса СКЈ, пронађена формална могућност за директне промене Устава, тада углавном поводом Косова.⁴⁵

41 Миодраг Перишић, „Разуларени језик”, *Књижевне новине*, бр. 720, 15. 11. 1986.

42 Милорад Вучелић, „Косово – моћ и немоћ државе”, *Књижевне новине*, бр. 706, 15. 3. 1986.

43 АЈ, 507-Материјали за 146. седницу Председништва СК СКЈ, 12. 11. 1985: *Стенографске белешке*: Излагања: Добривоје Видић, 219; Јосип Врховец, 253; *Информација о актуелним идејно-политичким кретанјима и јавном информисању у светлу спровођења закључака 6. седнице СК СКЈ*, 14–16.

44 Иван Стамболић, *Rasprave o SR Srbiji 1979–1987*, Zagreb 1988, 177.

45 Петар Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, Београд 2019, 400, 401.

Потреба да југословенство, заједништво и федерализам буду додатно појашњени у првој половини осамдесетих година 20. века указује на тада значајно присуство проблема у разумевању ових појмова. На основу датих примера уочљиво је да је у чланцима *Књижевних новина* постепено отворено питање државног концепта – прво, текстом М. Вучелића из 1984, који садржи полемичке коментаре и питања о схватању Југославије, а потом текстовима опозиционих интелектуалаца из 1985. и 1986. године, у којима је већ отворено негирана исправност постојећег државног концепта и у којима су предлагане промене. В. Туретић отворио је питање односа „националног” и „савезног”, са нагласком на значај првог, а опозициони филозофи су отворили питања концепта федерације и конфедерације и реформе федералних институција, односно питање новог преуређења државе. Са изнетим ставовима државни врх у то време није био сагласан, а као важан проблем је сматрао и то што су поједине идеје о тим питањима легално саопштаване.

Aleksandar Puškaš

*Književne novine on Yugoslav togetherness and federalism
(1984–1986): opening the question of the state concept*

Summary

Correspondents from all over the Yugoslavia collaborated with *Književne novine* (*Literary Magazine*) which tackled all delicate issues in the society. During 1982, articles on yugoslavism that has been published, almost didn't deviate from interpreting of state leadership. There only was some more severe criticism of bureaucratization but with an attitude not to conduct what it was proclaimed and without advocating changes former state system. However, even then, there were hints of changes in the interpretation approach. Coincidentally or not, the views of scientists and cultural workers from Zagreb and Belgrade were highlighted on that occasion. The change of the editorial board of the magazine and the renewal of the work in October 1984, initiated already obviously different interpretations. M. Vucelic was the first one to send them, with an open criticism of attitudes of Azem Vlasi and Josip Vidmar. Later on, there was more space for scientists who were considered to represent the opposition, beginning with the historian Veselin Djuretic and followed by several left oriented philosophers who were previously associated with opposition activities. What is common to all these interpretations is that they attributed the responsibility for the disintegrative aspirations of the state and the people to the existing order. The correspondents from Serbia who appeared in the magazine mostly clearly rejected the reality of the phrase "Greater Serbian hegemony", which was often associated with unitarism. This term was also associated with the Austro-Hungarian Empire and Comintern. Milan Kangrga, associate from Croatia believed that the ideas of Maspok were present in the entire country at that time. All associates implied aspirations for more common content against diversity and the existing (con)federal system, which in their opinion did not ac-

hieve integration, but was the cause of disintegration. They emphasized the aspiration for Yugoslavia as a federal state, but did not emphasize alternative possibilities to it. Some of them made demands for the introduction of new institutions representing all citizens and workers of Yugoslavia, such as the Federation Council of Joint Work and the Citizens' Council. The state leadership did not accept such requests.

Александар Пушкаш

*Литературне газете о југославској общини и федерализму
(1984–1986): откритие вопроса о государственной концепции*

Резюме

Корреспонденти со всей Югославии сотрудничали с журналом *Литературная газета*, что давало возможность поднимать спорные вопросы в этом обществе. Статьи о Югославии, опубликованные в 1982 г., практически не отклонялись от интерпретации государственного руководства. Присутствовала лишь более конкретная критика бюрократизации, но с учетом того, что провозглашенное не было осуществлено, и без поддержки изменений в тогдашней государственной системе. Однако уже тогда намекались некоторые различия в подходах к интерпретации. Случайно или нет, но взгляды ученых и деятелей культуры из Загреба и Белграда подчеркиваются. Смена редакции журнала и возобновление работы в октябре 1984 г. открыли простор для уже явно различных интерпретаций. М. Вучелич был первым, кто направил их, открыто осудив взгляды Азема Власи и Иосипа Видмара. Позже было предоставлено место ученым, которых считали оппозицией, сначала историку Веселину Джуретичу, а затем нескольким левым философам, ранее связанным с оппозиционной деятельностью. Общим для всех этих интерпретаций является то, что они приписывали ответственность за дезинтеграционные устремления государства и народа существующему порядку. Ответившие сотрудники из Сербии в большинстве явно отвергли реальность фразы «Великая сербская гегемония», которая часто связывалась с унитаризмом. Термин был связан с Австро-Венгрией и Коминтерном. Милан Канрга, сотрудник из Хорватии, считал, что идеи МАСПОК-а в то время присутствовали во всей стране. Все участники подразумевали стремление к более общему содержанию в отношении разнообразия и существующей (кон) федеральной системы, которая, по их мнению, не привела к интеграции, но стала причиной дезинтеграции. Они подчеркивали стремление к Югославии как федеративным государством, но не подчеркнули альтернативные возможности. Некоторые из них направили запросы о создании новых учреждений, которые будут представлять всех граждан и трудящихся Югославии, таких как Совет объединенных трудовых коллективов на уровне федерации и Совет граждан. Руководство государства такую просьбу не удовлетворило.